

KÉRDÉSEK ÉS KAPCSOLATOK

Egy antilop pár (ma már kizárólag Afrika keleti részén élnek)

szerelmesen játszik vagy viaskodik egymással (Szantorini, 2004, sz.)

A krétai írás titka

*A civilizáció három előfeltétele – urbanizáció,
az állam kialakulása és az írás használata.*
Richard Rudgley¹⁶⁴

Az első „teljes” írásrendszert alkotó jelek – az általános vélemény szerint – szimbolikus képek voltak: például egy edény, hal vagy egy (az evést jelképező) nyitott szájú fej ikonszerű ábrái. Ilyeneket találtak a Kr. e. 4. évezred közepétől keltezve Mezopotámiában és Egyiptomban.⁵⁴ Később Kréta szigetén is megjelentek piktogramok.

A történetmondásnak nagy szerepe volt az ókorban. A sumer művészetből, de az őskréta, kánaáni és görög ábrázolásokból is egyértelműen kiderül, hogy a lant kedvelt hangszer volt az akkori társadalmakban. A dallam segített az emlékek felidezésében, könnyebb volt a történeteket énekelve elmondani. Az információközlés e for-

Lineáris A írás egy nagy edény nyakán. Mivel az írás elsősorban gazdasági célokat szolgált, feltételezik, hogy az edény tartalmának beszerzési helyére, idejére szóló üzeneteket rögzítettek ide (Kréta, AMI, 2006, sz.)

Kör alakú pecsét írásjelekkel
(Szíria, Ugarit, 2003, GPP)

mája nem jelentette azt, hogy a szóbeli hagyományozás pontatlan lett volna, csak azt, hogy a tartalom a lényeg megőrzése mellett mindig változott, bővült. Kr. e. 3000 táján létrejött az írás, de a szóbeli közlés jelentősége azután is megmaradt, például a regösök esetében.

1884-ben Knósszosz völgyében, a Kefala nevű dombon egy helyi kereskedő cserepeket talált, rajtuk érdekes jelekkel. Hamar híre ment, hogy a domb titkokat rejt, és az ott talált leletekért nem kevés pénzt adnak az odatévedt turisták. Heinrich Schliemann szerette volna a dombot

feltárni, de meghalt, mielőtt az expedíció elindult volna. Evans is érdeklődött a Kefala-domb iránt, és megvásárolta az olajfával benőtt területet. Remélte, hogy megfejti az itt talált furcsa jelek titkát, de ez – nem kis bosszúságára – nem sikerült neki. A Lineáris A írás a mai napig jórészt megfejtetlen. A Lineáris név az írásjegyek vonalas jellegére utal.⁸¹ Sajnos Kréta szigetén nem kerültek elő bilingvis (kétnyelvű) feliratok, amelyek a Rosette-i kőhöz hasonlóan segítettek volna az ősi nyelv megfejtését.¹⁰⁰

Kréta Görögországtól különálló és független fejlődésének bizonyítéka a krétai *Lineáris A* írás létezése is. Ennek máig megfajtatlan volta arra utal, hogy a krétaiak kezdetben nem a görög nyelvet beszélték, hanem feltehetően az őshazájukból hozott eredeti nyelvüket. Kevés a valószínűsége annak, hogy a *Lineáris A* írás nyelve görög, mert akkor minden bizonnyal már régen megfejtették volna. Másrészt egy írást ismerő népnek mi szüksége lett volna ábécéjének lecserélésére? Egy fejlettebb nép írásmódjának átvétele elfogadható magyarázat lenne erre (mint ahogy a rovásírást használó ősmagyarok később áttértek a latin betűs írásra), de a görögök egy sajátosan új ábécét alkottak.¹⁷⁰

Az első palotakorszak vége felé a minósziak kifejlesztették a ma *Lineáris A* néven ismert szótagalapú írást. Ezzel elsősorban különféle cseréptáblákra írt nyilvántartásokat készítettek, de találtak feliratokat áldozati asztalon, edényeken, pecséteken is.¹⁴⁰ A legtöbb *Lineáris A* leletre Agia Triada minószi palotájában bukkantak. Többen – mint például Kéri Béla írástörténész is – valószínűsítik, hogy ezeket a jeleket eredetileg más nyelv számára alkották meg, s csak később alkalmazták a görögre. Feltehető, hogy a legrégebb írásos emlékek pelaszi nyelven íródtak, és a később bevándorolt törzsek csak átvették az írásjeleket.³⁴

A minószi írás kezdetben hieroglifákra emlékeztető képekből állt. Az ősi európai írást felépítő jelek alapvetően *Lineárisak* voltak. Marija Gimbutas ezért is nevezte ezeket „ősi európai jeleknek”. Nagy a valószínűsége annak, hogy az ősi európai és a krétai *Lineáris A* írás hasonlósága nem véletlen, kiindulási pontja Dél-Európa felé mutat. A két írás hasonlósága, valamint a feltételezett bevándorlás az őshazából még nem jelentenek elegendő bizonyítékot arra, hogy a két írásrendszer kapcsolatban állt egymással. Viszont Harald Haarmann mintegy 50 közös jelet talált a két írásban, és a hasonlóság – véleménye szerint –, nem lehet a véletlen műve. Mindkét írás inkább a vallási és gazdasági tevékenység eszköze lehetett. Nagyon hiányoznak a minósziak hagyatékából az

irodalmi és a történelmi írások. Az meg különösen rejtélyes, hogy érzéseikkel, gondolataikkal egyetlen táblán sem találkozunk. Vajon miért?⁹⁸

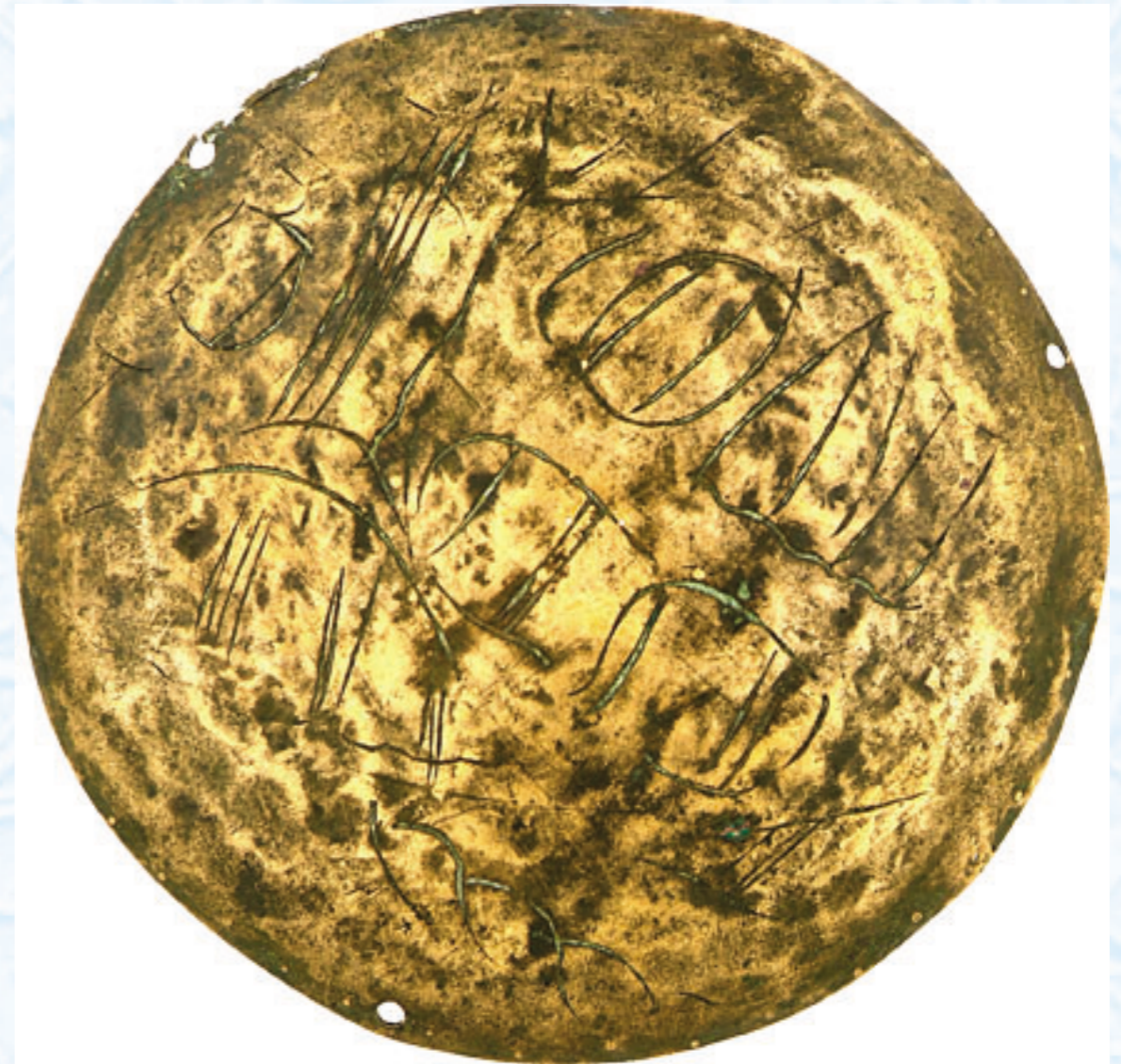
Hérodotosz a Kr. e. V. században azt írja, hogy a *líkaiak* (Délnyugat-Anatólia lakói) *eredetileg Krétából származnak*. Nemrég Anatóliában, az ősi Milétosz városánál is találtak *Lineáris A* szöveget. A lelet felbukkanása felveti bennem a kérdést: nem a minószi kereskedők vitték-e magukkal a táblákat, hogy Krétán kívül is használják az írást a kereskedelemben?

John Chadwick angol ókortudós, a görög filológia szakértője postaládájába gyakran érkeztek javaslatok a *Lineáris A* megfejtésére. Egyik alkalommal így fakadt ki a tudós: „*Féken kell tartanunk türelmetlenségünket, és el kell fogadnunk, hogy ha ál-munkban maga Minósz király fedné fel előttünk az igazi jelentést, még talán ő sem tudná senki mással elfogadtatni, hogy ez az egyetlen és az igazi megoldás.*”⁵⁴

1908. július 3-án Luigi Pernier olasz régész találta meg a híres Phaisztoszi korongot. A korong mindkét oldalán képrásszerű jelek vannak, eredetét kb. Kr. e. 1550-re teszik. A jeleket feltehetően pecsétnyomókkal külön-külön nyomták a puha agyagba, az egyik oldalra 121-et, a másikra 119-et. Az írásszakértők feltételezik, hogy a Phaisztoszi diszkosz sorai – a maglianoi etruszk koronghoz hasonlóan – igazodnak a korong alakjához: a központból kiinduló csigavonalat képeznek. A korong jeleinek megfejtése kulcs lehetne a minószi kultúra megismeréséhez.⁴

A jelek különféle típusúak: emberalakokat, testrészeket, például fejet vagy kesztyűs kezet ábrázolnak, amelyek fegyverek és munkaeszközök jeleivel váltakoznak. Szerepelnek rajta összetettebb tárgyak is: egy hajó és talán egy méhkas. Szótagírásról van szó, minden jel egy szótagot képvisel. Sok jel minószi vagy műkénéi tárgyra vonatkozik. Furcsa módon egyes emberi ábrázolásokon nem krétai öltözetet látunk, hanem olyan tollas sisakot, amelyet az egyiptomiak szerint a filiszteusok viseltek. A Biblia azt állítja, hogy a filiszteusok Krétáról származnak. Egy kopaszra nyírt fej a szíri-

Bronzmérleg serpenyőjén írás- vagy hitelesítési jelek vannak. Feltételezés szerint egy pun hajóról került elő, és a festéshez használt, igen értékes bíort mérték vele (Pompeji, 1977, szt.)

ai hajviseletre emlékeztet, de látható a jelek között egy egyiptomi ágyékkötő is. A szöveg biztosan nem gazdasági jellegű, mert hiányoznak belőle a számok. Nem hasonlítható semmilyen más Krétán vagy azon kívül talált íráshoz sem. A kis korongra feljegyzett számos jel olyan írást képvisel, amelyet a tudósok mindmáig nem tudtak megfejteni, mint például pajzsok, sisakok, nyilak, íjak, buzogányok, fűrész, gyalu, kalapács, hal, szarv, bikaláb, macskafej.¹⁰⁹

Amikor másodszor jártam az Iraklioni Régészeti Múzeumban, már rutinszerűen kerestem a pi-

ciny korongot. Az agyagtárgyacskát egy vitrinben állították ki a bejárat közelében. Sokan elmennek mellette, annyira jelentéktelennek tűnik a gazdag minószi leletek között. A Phaisztoszi korong – a világ első „gépírási” dokumentuma – az egyik legnagyobb rébusz az ősi krétai írások között. Készítője talán egyfajta rejtvénynek szánta az írást; mintha torzításokkal igyekezett volna megnehezíteni annak olvasását. Rengetegen próbálták megfejteni, de mindegyik „megfejtő” más eredményre jutott.¹⁰⁶

Folytatva Chadwick gondolatait: „A Phaisztoszi korong változatlanul vonzza a lelkes amatőröket, de még mindig bizonytalan, vajon a krétai hieroglifikus írás formalizált változata-e, vagy idegenből került a szigetre. Azt az állítást, hogy az írás jobbról balra tart, gyakran támadják. Az kétségtelen, hogy a jeleket ilyen irányban haladva nyomták a korongra. Bizonyítani azoknak kell, akik azt állítják, hogy az írnok a végén kezdte a feliratot, és visszafelé haladva dolgozott.”³⁴ A korong megfejtése túllép jelenlegi tudásunk határán, bár ez a tény nem riasztotta el a tudósok és műkedvelők hosszú sorát attól, hogy elkészítsék a maguk „fordítását”.

1931-ben az Oxford University Pressnél jelent meg egy kis kötet *A baszktól a minószigig* (Through Basque to Minoan) címen. Szerzője, F. G. Gordon angol író úgy próbálta olvasni a minószi írást, hogy baszk értékeket tulajdonított az írásjegyeknek, abban a hitben, hogy a két nyelv közeli rokonságban áll egymással.³⁴ F. G. Gordon feltételezte, hogy a minószi nem indoeurópai nyelv, s mint ilyen, legközelebbi élő rokona nem lehet más, mint a baszk. Eljárása nagyon népszerű az amatőrök körében.

Steven Roger Fischer angol írásszakértő szerint a Phaisztoszi korong felirata a szövetségeshez intézett felhívás vagy fohász, melyben segítséget kérnek a minószi civilizáció védelmére a káriaiakkal szemben. Kik voltak a káriaiak? Sztrabón a Nyugat-Anatólia területén élő káriaiakat tengerjáró népnek írja le, akik az özönvíz után migráltak Észak-Afrika partjára. Hérodotosz szerint a mai Tunézia területére vándorolt garamantok népét „nagy lélekszámúnak” nevezték. Néhány tudós azt állítja: a „garamant” népnév valójában *Kár*, *q're* vagy *ker* szóból ered, ami a Nagy Istennő egyik neve, s így elképzelhető, hogy rokonságban álltak a nyugat-törökországi hajósnéppel, a károkkal, akikkel az atlantiszi háborúban álltak.²⁰¹

A középkorban gyakran hordtak körbe véres kardot a csatára buzdítás jeleként. Steven Roger Fischer feltételezi, hogy a korongot is ilyen szándékkal készítették. A hírvivő faluról falura hordozta a korongot, és ott felolvasta a fohászt a hallgatóknak. Egy görög történetíró szerint a mi-

nósziak Kr. e. 1600 körül a naxoszi csatában megütköztek a káriaiakkal, és sikerült őket kiűzni a Kükládokról. Fischer kódfejtésének hitelességét a tudóstársadalom többsége nem fogadja el, bár sokan elismeréssel fogadták az értelmezésre vonatkozó törekvését.

Az 1988-ban Budapesten megtartott nemzetközi nyelvészkonferencián Herbert Zebisch osztrák vegyészmérnök ismertette a Phaisztoszi korong jeleinek egy újabb megfejtését, melyre számítógépen végzett elemzések után derült fény. Szenzációként hatott az a megállapítása, hogy a korong pelaszg nyelven íródott. Kiderült, hogy a pelaszg nyelv nem az indogermán, hanem az agglutináló, azaz a ragozó nyelvek közé tartozik, akár csak a baszk, a kaldeus, az elámi, az etruszk, a magyar, a hettita, az ibériai vagy az illír nyelv.⁴

A későbbi *Lineáris B*-nek, a legkorábbi, számunkra is érthető európai írás megfejtésének izgalmas története van. A *Lineáris B* a legkorábbi, számunkra érthető európai írás.¹⁶³ Sajnos irodalmi értéke nincs, mert csak a palota igazgatásával kapcsolatosan közöl adatokat. A *Lineáris B* egy szót sem ír a hősök, az uralkodók cselekedeteiről. Helyette névlistákat olvashatunk a foglalkozások vagy áruk megnevezésével: fazekas, bronzműves, juhász, bor, búza, ékszer stb. Ezt az írásfajtát főleg adminisztrációra használták, így a hivatalokon kívül nemigen terjedt el. A társadalom leggazdagabb rétegei éppúgy írástudatlanok lehettek, mint a legszegényebbek.

A knósszoszi palota feltárását Evans 1900 márciusában kezdte el. Március 31-én találta meg az első felírt táblát, majd hamarosan egész könyvtárnyi anyagra bukkant. Akrotiriben is találtak *Lineáris A* írásokat, amelyet egy tárlóban mutatnak be a firai múzeumban. Nem kizárt, hogy egyszer megtalálják Akrotiri könyvtárát is. Ezeket a puha agyagtáblákat nem égették ki, hanem napon szárították, majd amikor már nem volt szükség a feljegyzésekre, víz segítségével újabb írásra alkalmas felületet képeztek rajtuk. A palotát elpusztító tűzvésznek köszönhetően az agyag ki-

A Phaisztoszi korong egyik oldala
(Kréta, AMI, 2002, sz.)

égett, s így a táblák évezredek múltán is olyan kiváló állapotban maradtak meg, hogy még a meseter-ujjlenyomata is kivehető rajtuk.

Evans meg volt győződve arról, hogy a *Lineáris B* nem a görög egyik írásbeli formája, hanem valamilyen tősgyökeres krétai nyelv, s álláspontja mellé meggyőző régészeti leleteket is felsorakoztatott. Olyannyira kitartott teóriája mellett, hogy befolyása révén keményen megbüntette a vele vitába szállókat. Mivel nemcsak Krétán, hanem a görög szárazföldön is találtak *Lineáris B* táblákat, jó néhányan mégis kiálltak véleményük mellett,

és állították: ha a szárazföldön görögül beszéltek, akkor a *Lineáris B*-nek is görögnek kell lennie. Vannak, akik amellet érveltek, hogy a *Lineáris B* egyfajta összekötő nyelvet rögzített, amely az Égei-tenger vidékén egymással kereskedő népek kommunikációját segítette elő.

A több ezer agyagtáblán előforduló ismeretlen szöveget sokan próbálták megfejteni, de vállalkozásuk reménytelennek bizonyult. Evans halála után Alice Kober nyelvész próbálta kinyomozni – nagy lelkesedéssel – a *Lineáris B* rejtélyét. A roppant gyakorlatias hölgy ízekre szedte a kihalt nyelv

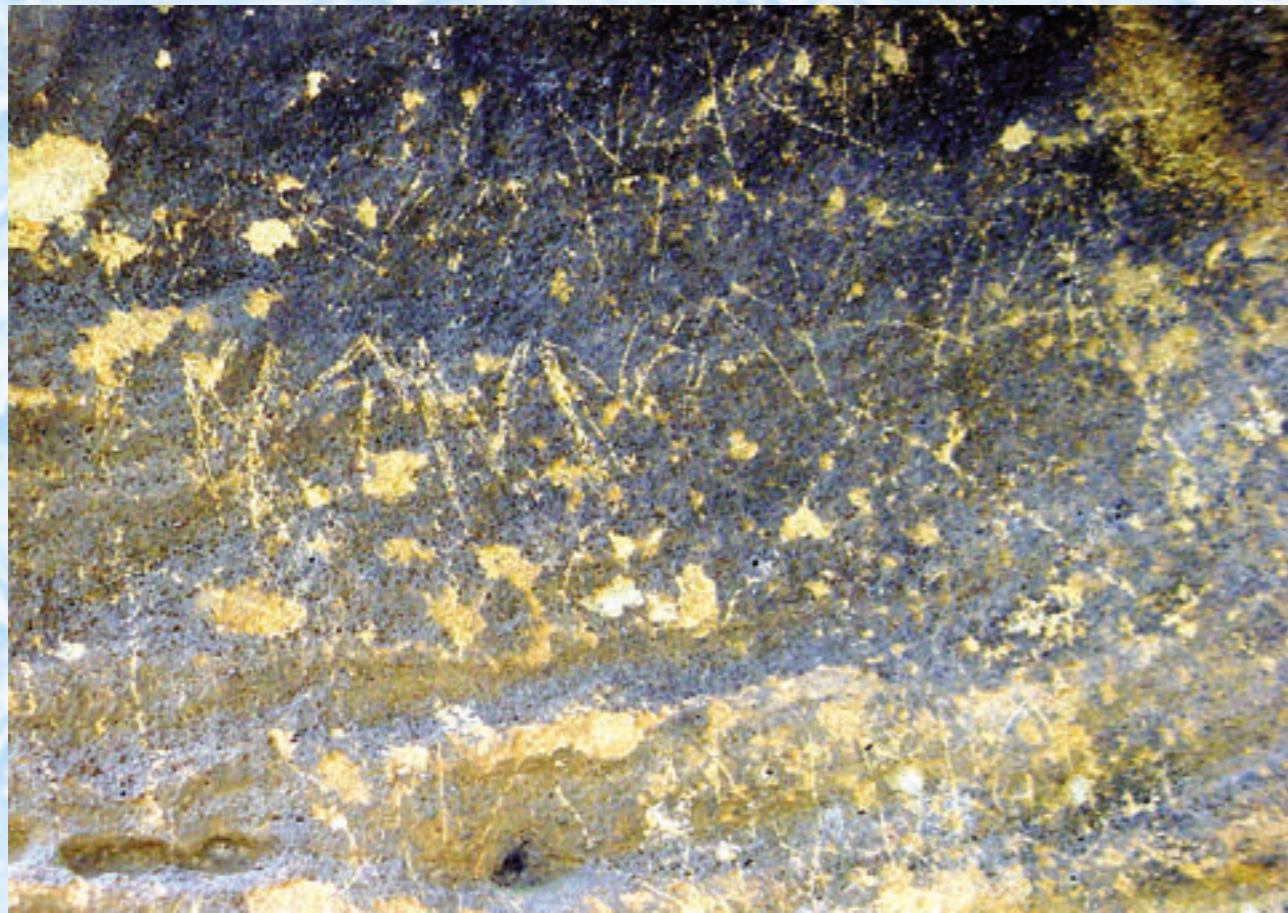

grammatikáját, de korai halála miatt nem tudta megfejteni a jeleket. Kober hagyatékát Michael Ventris angol építész, filológus vitte tovább. Ventris különleges vizuális memóriával rendelkezett, és hallás után is képes volt nyelvet tanulni.²⁰¹ Olyan nyelvet keresett, amelyik rokonságban állhatott a minószival. Kezdetben az etruszokot hívta segítségül, mivel a hagyomány szerint az etruszok az Égei-tenger mellékéről kerültek át Itáliába.⁹⁹ Ám az összehasonlítás nem hozott eredményt. Ennek ellenére egyik cikkében magabiztosan kijelentette: „Meg lehet csinálni.”

Kutatásai a maga számára is meglepő eredménnyel zárultak: rájött, hogy a nyelv, amelyet a minósziak beszéltek, a görög volt. Amikor Michael Ventrist 1953-ban felkérték, hogy vegyen részt a BBC egyik vitaműsorában, amelynek a té-

mája a minósi írás rejtélye volt, így nyilatkozott: „Az utóbbi hetekben arra a következtetésre jutottam, hogy a knósszosi és püloszi táblák görögül íródtak: nehézkes és archaikus görög nyelven, ami nem is csoda, mert ezt a nyelvet ötszáz évvel Homérosz előtt beszélték. Sok rövidítést használ, de azért még görög.”¹⁹⁸

A riport után John Chadwick filológus, a görög nyelv fejlődésének híres kutatója, először szkeptikusan állt Ventris felvetéséhez: arra számított, hogy a kutató hamar rájön tévedésére, de csalódnia kellett. Végül Ventris megszállott támogatója lett, és mindvégig csodálattal adózott a fiatal építész tehetségének. S mivel Ventris nem ismerte alaposan az ógörög nyelvet, ezért jól jött számára Chadwick segítsége. Tökéletes párost alkottak együtt. A két tudós háromszáz tábla részletes elemzése után megalkotta a hatszázharminc szá-

Ósi ibér írás. A Cogul-barlangban fedezték fel
(Barcelona, Lleida, 2006, sz.)

vas műkénéi szótárt, továbbá megfejtették a *Lineáris B* majd minden jelének hangértékét.

1956-ban Michael Ventris autóbaleset következtében meghalt. A Chadwickkel közösen írt és éppen nyomtatás alatt lévő *Documents in Mycenaean Greek* (A műkénéi görög nyelv dokumentumai) című művét már nem vehette kézbe. Ventris munkássága arra ösztökélte a kutatókat, hogy új rohamra induljanak az égei világ másik két ismeretlen írása, a bronzkori Cipruson használt ciprusi-minósi írás és a krétai *Lineáris A* megfejtéséért.

Evans a *Lineáris B* megoldókulcsai után kutatva jutott el Ciprusra. A szigeten is találtak ősi írásokat (a régész szerint némelyik ciprusi jel hasonlított a *Lineáris B* egyes jeleihez), de a ciprusi írást sikerült megfejteni. Ebben nagy segítséget jelentett az a kétnyelvű írás, amely egyidős az athéni Parthenonnal, vagyis ezer évvel fiatalabb, mint a *Lineáris B*. Mindkét írásnak görög a nyelve, a ciprusi írás esetében görög dialektusról beszélhetünk. Andrew

Robinson *Az írás története* című könyvében úgy véli, hogy a görögök a trójai háborúból menekülve vitték el anyanyelvüket Ciprusra.¹⁶³

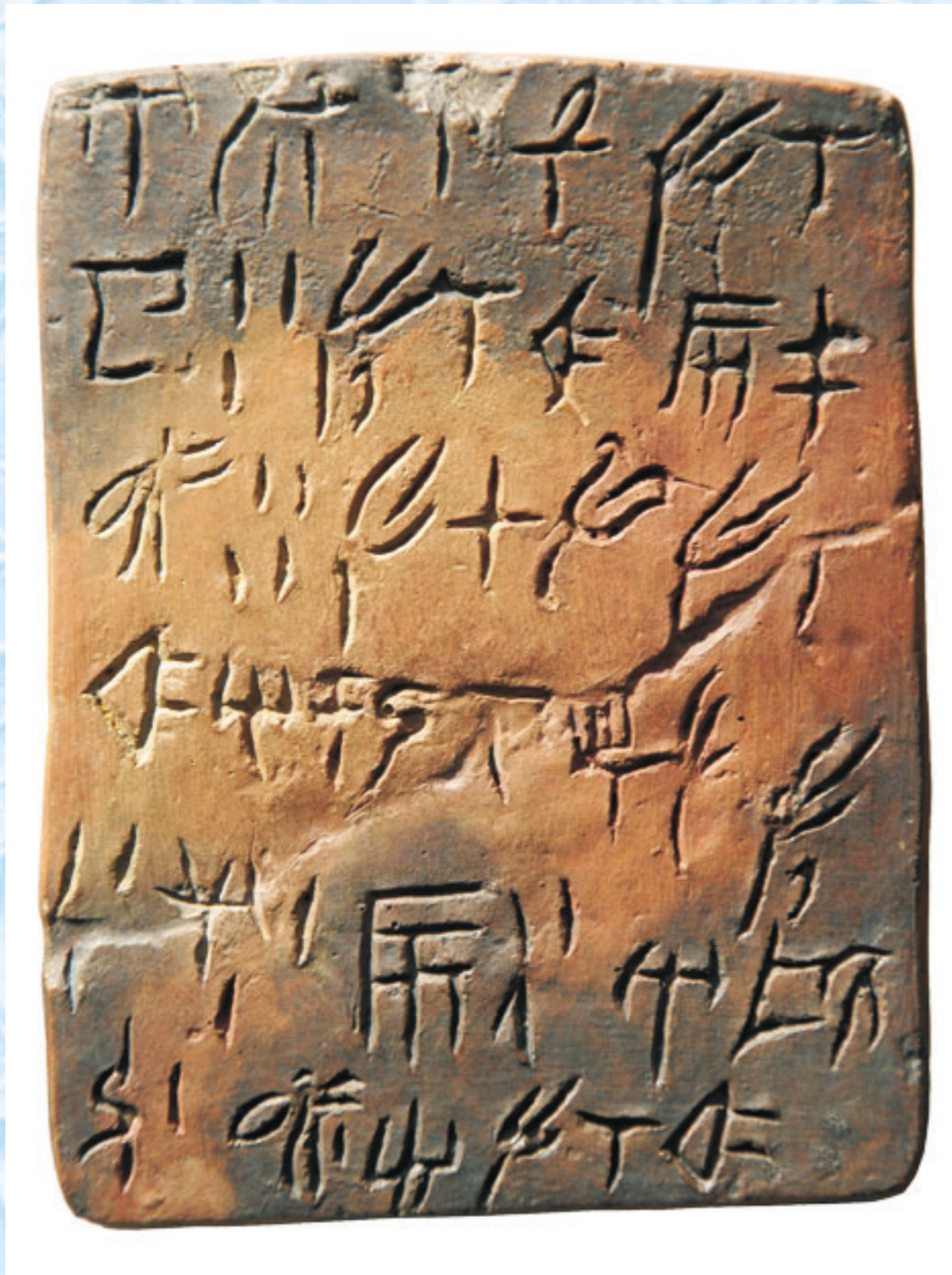
A *Lineáris B*-táblák szinte mindennek ellentmondanak, amit Arthur Evans és nemzedéke állított. Első megközelítésben úgy tűnt, ha a minósziak görögül írtak, akkor feltételezhetően görögül is beszéltek, és ez arra kényszerítette a régészeket, hogy újragondolják a minósi történelemmel kapcsolatos nézeteiket.

Úgy tetszett, hogy a térségben Mükéné volt a meghatározóbb hatalom, a kisebb Kréta lakói pedig átvették az erősebb szomszéd nyelvét. Ezzel szemben vannak bizonyítékai annak is, hogy Kr. e. 1450 körül Kréta teljes mértékben független, saját nyelvvel rendelkező állam volt. Valószínű, hogy a műkénéiek Kr. e. 1450 körül meghódították a minósi birodalmat, ráerőltették nyelvüket, s a *Lineáris A*-t *Lineáris B*-vé alakították, hogy alkalmas legyen a görög nyelv rögzítésére. Nagy a valószínűsége annak, hogy a krétaiak virágkoruk-

Ezt a *Lineáris A* írást Akrotiriben találták
(Szantorini, FMPT, 2004, sz.)

Lineáris A tábla
(Nyugat-Kréta, Hania, 2007, sz.)

ban a ma még ismeretlen pelaszg nyelvet használták.

A mükénéi *Lineáris B* írásnak is voltak szakértői Egyiptomban. Egyesek nyilván a kánaáni sémi nyelvjáráásokban és a hettitában voltak otthonosak, míg mások beszélték a keftiuiai nyelvet, amiről egy krétai nevek listájával teleírt egyiptomi tábla tanúskodik. A szigettel fennálló élénk kereskedelmi kapcsolatok szükségessé tették ennek a nyelvnek a két hatalom közötti használatát.

Az egyiptomi hieroglifák csak akkor kezdtek feltárni titkukat, amikor előkerült a *rosette*-i kő, amelyen az egyiptomi szöveg görög nyelven is olvasható, s ezzel lehetővé vált a királyi nevek azonosítása a két változatban. Sajnos ma még nem létezik ilyen dokumentum – egy másik *rosette*-i kő –, amelynek segítségével megfejtethető lenne a korai minószi írás!

Azóta eltelt évtizedekben sokat fejlődött a tudomány és DNS-vizsgálat igazolta például, hogy az etruszkok Lüdiából¹⁷ (ma Északnyugat-Törökország) érkeztek Itália földjére. Egyik fele hajóval tette meg az utat, társaik karavánnal haladtak át a kontinensen, és hazánk területén is megállhattak. Szürkemarha csordával érkeztek Toscanába (DNS-vizsgálatok bebizonyították, hogy az ókori rómaiak által is etruszknak nevezett toszkán szürkemarha egyik európai társával sem áll rokonságban, egyedül a mai Törökország területén őshonos barmokkal mutat testvéri kapcsolatot).¹⁸

A krétai írás szerteágazó problematikájának, különösképpen a Phaisztoszi korong jelrendszerének megfejtését célzó szakirodalmi irányzatok vázlatos áttekintése után térjünk vissza egy eszmefuttatás erejéig a „nagy robbanáshoz”, az oly jelentős hatást keltő vulkánkitöréshez.

Aranymarkolatú mükénéi tőr
(Nyugat-Kréta, HMCAM, 2007, sz.)

Mi okozhatta a minósziak gyors eltűnését?

Akrotiri minószi kikötőváros a XX. század egyik leglátványosabb régészeti felfedezése volt, mintha három és félezer évre megállt volna ott az idő. A bonyolult építésű háromszintes épületek és a szépen kikövezett utcák egy meglepően gazdag népről árulkodtak.
Graham Phillips¹⁵⁰

Az olajfa karógyökere nem fogta meg a talajt. A kecskék lerágták a friss hajtásokat, és szétrugdosták a kőből készült támfalakat. A két hatás következtében az eső áztatta talaj könnyen lemosódott, és Kréta hegyei kopárrá váltak (Nyugat-Kréta, Falaszama, 2007, sz.)

Az elmúlt évezredekben szinte a „semmiből” keletkeztek civilizációk, élték virágkorukat, indultak hanyatlásnak. Szellemiségük beépült az utánuk következő kultúrákba. Krétának minden adottsága megvolt, hogy üstökösként ragyogjon a Földközi-tenger keleti medencéjében. A ragyogás azonban hosszú tündöklés után elhalványult. A szakembereket leginkább az foglalkoztatja, hogy a minószi civilizáció összeomlása milyen gyorsan zajlott le. Galanopulosz görög szeizmológus professzor szerint gyors eltűnés helyett inkább hanyatlásról kell beszélnünk. Úgy véli, hogy az Atlantisz-legenda kialakulásáért a minószi birodalom rejtélyes felbomlása a felelős. Knósszosz bukásában két tényező játszott szerepet, amelyek közül az első elősegítette a második érvényesülését. Az a bizonyos első tényező a Théra vulkán felrobbanásával járó összeomlás volt. Az erupciót elindító földrengés, majd a robbanást követő szökőár, a légnyomáshullám és az ezt követő klímaváltozás kaotikus állapotokat idézett elő a Földközi-tenger keleti medencéjében. Másrészt több kézzelfogható bizonyítékot találtak a régészek arra vonatkozóan, hogy a paloták megsemmisülését nemcsak földrengések, hanem más erőszakos események is elősegíthették. Az okok között szerepelhetnek kereskedelmi és gazdasági problémák. A minószi civilizációt kiszoríthatta a dinamikusabb műkénéi kultúra, de Knósszosz bukását akár a lázadó krétaiak vagy földrengés is elősegíthette.¹⁹⁸

Az ember tevékenysége is hozzájárulhatott a Mediterráneum bronzkori klímaváltozásaihoz. A minósziak hanyatlását sietette energiatartalékaik felélése is. Ezekre a kérdésekre rémisztő válaszokat adnak a régészeti adatok. A minószi kortól jó részt görögök lakta égei világban az 1980-as évek elejéig végzett kutatások alapján az archeológusok sok millió tonnányi fémolvasztásból megmaradt salak nyomait találták meg. Számításaik szerint évezredek leforgása alatt több millió hektárnyi erdőt irtottak ki a Földközi-tenger medencéjében.¹²⁷

Napjainkban Hubertus Fischer brémai kutató – és többek között egy magyar expedíció is – fag-

gatja a hatodik kontinens titkait. A sarki jégben olyan mélyre fúrtak, hogy a görög ezüsbányászat fellendülésének 2500 évvel ezelőtti nyomait is sikerült a mintákban megtalálni. Az akkor működött kohók füstje elért Grönlandig, és a hóra-jégre lecsapódó szennyeződés napjainkban is kimutatható. Az ember már 400 000 évvel ezelőtt fával tüzelt. A félig megégett hús mindenféle rákbetegséget okozó kémiai anyagot tartalmazott. A fafüst több mint 7000 toxint tartalmaz! – kommentálta a fentieket Vajda Ferenc kémikus Belgiumból. A modern fűrótorony segítségével 450 méter mélyről hoztak fel „jégmagot”, amely a Föld múltjának feketedoboza lehet. A „jégmag” elemzése jelenleg is folyik. Ez az áldozatos munka rávilágíthat arra is, hogy miért süllyedtek hajdanán a tengerbe irdatlan nagyságú területek, miközben földrészek emelkedtek ki a habokból.

Az építkezéshez, hajóépítéshez főleg fenyőt és ciprusfát használtak. A minósziak, a műkénéiek, majd később a föníciaiak nagy területen vágta ki erdőket hajóik építéséhez. A földrengések gyakorisága miatt már a minószi kultúra idején ciprus-törzsekből készült faoszlopokat építettek be a hatalmas palotákba, a fa ugyanis jobb lengéstabilitással rendelkezik, mint a kő. A palotákban bizony nem fukarkodtak faoszlopokkal, mely a görög oszloptól eltérően lefelé vékonyodott, és kettős párnához hasonló oszlopfőt tartott.¹⁹⁸ A legkülönbözőbb méretekből készítették őket: a legnagyobb phaisztoszi faoszlop átmérője például 120 centiméter volt. Könnyen kiszámítható, hogy egy ilyen vastag fa kivágása után hány évet kell várni, mire helyette megnő egy másik hasonló nagyságú faóriás. De tudjuk, hogy erre már nem kerülhetett sor, mert a Mediterráneumban a rablógazdálkodás miatt eltűntek az őserdők. A téli eső a tengerbe mosta a vékony erdei talajt, és a környezet pusztulása felgyorsult.

A minószi időkben Krétán közel egymillió kecske legelészte a fiatal fák hajtásait. A minósziak egyik szent állatát számos pecsét őrzi az istennő jelenlétében. Az agrimi elterjedt volt a minószi korban. Közvetve ugyan, de a minószi birodalom

összeomlásához a görögök által annyira kedvelt kecskék is hozzájárulhattak. Történelmi tapasztalatok bizonyítják, hogy egyes vidékek növényzetének teljes kiirtásáért, a hegyvidékek lekopaszításáért a korábbi kecsketartás volt a felelős. Ez az állat ugyanis válogatás nélkül minden növény zöld hajtását lerágja, ami előidézheti a növények teljes kiszáradását.

Tovább tetőzte a bajt, hogy a monokultúrák termelés tönkretette a talajt, és az erózió is egyre erőteljesebb hatást fejtett ki ezeken a területeken. Napjainkban az erdők helyén kopár sziklák merednek az ég felé. Colin Renfrew angol régész szerint a jordániai Petra kelet-római városa Kr. u. 900 körül azért néptelenedett el hirtelen, mert a lakosság évszázadok óta kíméletlenül irtotta a környék erdeit.¹⁵⁹

Minózi település maradványai Perisszában
(Szantorini, 2000, sz.)

Az olívaolajnak, mint stratégiai árunak voltak nemkívánatos ökológiai következményei is. Az olajfa nemcsak az öröm, a tisztaság, a győzelem jelképe volt, de a környezet lepusztulását is felgyorsította. A legtöbb fa ágas-bogas gyökérzetével átszővi a földet, szemben az olajfáéval, amely egyetlen **karógyökeret** növeszt. Az olajfa nem tudja megkötni a laza szerkezetű talajt. Régi leírások szerint főleg az elhanyagolt ültvényeken gyorsult fel az erózió. Ehhez a kedvezőtlen folyamathoz hozzájárultak a kecskék is, mivel – amint fentebb is említettem – lerágták a friss hajtásokat és szétrugdosták a fákat védő, kőből készült támfalakat, miáltal az eső áztatta talaj könnyen lemosódott. Ahol teraszosan ültetik az olajfát és csepegtetős módszerrel öntözik, ott a befektetett munka meg-

térül, de akár 30 évet is kell várni, mire a fa termőre fordul.¹⁶

Az ökológiai pusztításra a görög államférfiak már a Kr. e. VI. században felfigyeltek. Szolón javasolta, hogy a meredek domboldalokon szüntessék meg a talajeróziót előidéző mezőgazdasági művelést. Kétszáz évvel később Platón is utalt az attikai földeken végbement pusztulásra: „*Ami megmarad, olyan az egykorinohoz képest, mint egy megbetegedett test csontváza, a kövér és porhanyós földet az ár magával sodorta... Akadnak olyan hegyek, amelyek ma már ugyan csak méheket táplálnak, de nem is olyan régen tetőgerendáknak alkalmas fákat vágtak róluk, és a nyájaknak szinte kimeríthetetlen bőségben legelők voltak.*” Platón világosan látta az Attikát sújtó erózió következményeit, ám nem ismerte fel a nemkívánatos emberi beavatkozások hatásait.⁴⁵

A jégben végzett kutatások igazolják, hogy a Földet Kr. e. 1628-ban nagy vulkanikus megterhelés érte. Akkortájt bizonyíthatóan csak a szantorini vulkán működött. A szakemberek szerint a Krakatau vulkánrobbanásnál négyszer erősebb volt a Théra kitörése, tehát jelentős területeket érintett a minózi katasztrófa. Nemcsak az Égei-tenger szigeteinek, hanem a Földközi-tenger egész partvidékének és melléktengeri szigeteinek élővilágára nézve¹⁵ súlyos csapást jelentett a légtérben lebegő nagy mennyiségű vulkanikus por. Az embereket bizonyára sokkolták a robbanások, a földrengések, az elsötétedő égbolt, fulladoztak a levegőben kavargó hamutól és a mérgező gázoktól.

Képesek-e a katasztrófák ilyen drámai hatásokat előidézni? Megtörténhet-e a jövőben, hogy egy újabb, gigantikus vulkánkitörés vagy más természeti katasztrófa ismét megrendíti, és új mederbe tereli civilizációnk történetét? Ennyire esendők vagyunk? A válaszom: igen!¹⁰¹ Mintegy hetvenezer évvel ezelőtt majdnem kihalt az emberiség. Az indonéziai Toba vulkán megközelítőleg 2800 köbkilométer vulkáni anyagot lövellt ki a légkörbe. Ez a mennyiség a Théra-vulkán kitörésének több mint harmincszorosa!¹⁶

Elmúlt századunk nyolcvanas-kilencvenes éveinek időjárásai szélsőségeit látván, sokan úgy gon-

dolják: világméretű katasztrófa küszöbén állunk. Aki látta a *Holnapután* című amerikai filmet, az elgondolkodik az emberiség nemtörődömségén. A természet visszavág, már nincs meszsze a „bosszúja”. Az éghajlati viszonyok gyakorta változtak a földtörténet folyamán. Úgy tűnik, jelenleg az emberiség nincs felkészülve egy globális katasztrófára. Mostanában gyakran hallani a sarki jégsapkák felgyorsult olvadásáról. Néhány évtized múlva több tíz méterrel emelkedhet az óceánok vízszintje. A szárazföld arculata jelentősen megváltozik az árvizek és az elöntések miatt.

A múltban hirtelen fellépő klímaváltozások, illetve a belső hatalmi harcok egyaránt előidézheték a csúcsponton lévő minózi kultúra hanyatlását. A Föld Nap körüli pályájának anomáliái – precesszió, tengelyelhajlás –, esetleg egy üstökös is okozhatott klimatikus zavarokat a Földön. Drámai éghajlatváltozást jelez, hogy a saharai sziklaképeken zsiráfokkal, elefántokkal és más olyan fajokkal találkozhatunk, amelyek ma már nem élnek meg ott. Ma már bizonyított tény, hogy Észak-Afrika kiszáradása – geológiai léptékkal mérve – meglepően gyorsan következett be. A klímakutatók jégmagmodelljei arról árulkodnak, hogy száz-ezer esztendőnként jön egy viszonylag rövidebb, tíz-húszéves melegebb időszak. Szerintünk a mai állapot tízezer éve tart, s nem lehet kizárni, hogy a következő pár ezer esztendő során egy újabb jégkorszak köszönt majd be, bár a tudósok egyelőre még a légkör drámai felmelegedéséről beszélnek. Napjainkban már politikai szinten is igen súlyosnak ítélik a helyzetet. A Pentagon tudósokat kért fel a helyzet kivizsgálására.

A szakirodalom szerint a madarak vándorlási szokásai is megváltoztak a Mediterráneumban, mert egyes fajok (például a fecskék) fő vándorlási útvonala messze elkerüli Szantorini szigetét. Milyen tiltó kód került genetikai állományukba, hogy a vulkánkitörés óta megváltoztatták költözési útjukat? Napjainkban alig lehet látni fecskéket a szigeten. Erre már Marinatosz is felfigyelt. Akrotiriben nagyon szerették ezeket a kis madarakat, mert sokszor ábrázolták őket. Platón szerint At-

lantiszt is elhagyták a madarak a katasztrófát megelőzően.⁶¹ Az úgynevezett *Tavaszi freskó* – a kitörés előtti időkből származik – a théraiak életérzését fejezi ki. A kis helyiség három falát elfoglaló freskó egy tavaszi napot ábrázol, ahogy az erősen stilizált sziklákon, a szélben ringatózó liliumok felett a levegőben fecsképarók csókolóznak. 2004-ben a fejem felett repkedtek a csivitelő fecskék Firostefaniban. Talán újból visszatértek? Hédervári szerint a kaldera meredek szirtjein csak a sötét tollazatú parti fecskét (*Riparia riparia*) láthatjuk, a közönséges molnárfecskét (*Delichon urbica*) és füstifecskét (*Hirundo rustica*) teljesen ismeretlenek Szantorinon. Ez utóbbiak kerültek a *Tavaszi-freskóba*.⁷⁶

A vulkánkitörés katasztrófája bekerült a görögök és a környező népek mondakincsébe is. Hé-

sziodosz a Kr. e. VII. században összegyűjtötte népének ősi történeteit. „*Felforrott a talaj, meg az ég, meg a tenger egészen...*” – írta könyvében.¹²⁷ A görög mítoszok és legendák egész szigetéről meséltek, amelyek céltalanul sodródtak a tengereken, mint az elszabadult hajók. Mire gondolhattak?⁷¹ Nagy valószínűséggel a vulkán által felszínre dobott és szigetekké összeállt habkövekre céloztak, amelyek még évekig nagy tömegekben lebegtek a víz felszínén. Némelyiken még a vegetáció is megjelent. Platón is írt ilyen úszó szigetekről atlantiszi elmékedésében.

Akrotiri előtt teljesen elsekélyesedett az öböl, nyomát sem látni a hajdani kikötőnek. Ez a partszakasz megsüllyedt, és feltöltődött. A vulkán okozta cunami, a tenger folytonos hullámzása homokot és kavicsot rakott le a partra. Ez az anyag a

A homok lassan betemeti az amniszosi partot
(Kréta, 2002, sz.)

part menti hordalékszállítás miatt odébb is mozdulhatott. A parttól nem messze, ahol a tenger még sekély, homokpadok, zátonyok, turzások épülhetnek föl. A homokot, a kődarabokat a víz nekivágja a sziklának, de magának a tengervíznek is számottevő ereje van, mert nagy erővel szorítja be a levegőt a sziklarepedésekbe, és kis robbanótöltet módjára tágítja a hasadékokat. A mai Szantorini partvonala is állandóan változik. A sziget egészen másképp nézhetett ki a minószi időkben. Eltűntek a rejtélyes csatornák, a sziget jóval kisebb lett a beomlás miatt.

A kitörés felhője igen nagy távolságra eljutott. A Földközi-tenger medencéjének keleti részét Thérától délkeleti irányban, Észak-Egyiptom felé terjedően vulkanikus hamuréteg borította be mintegy egymillió négyzetkilométernyi területen. Az egyiptomi papok mindent lejegyeztek, ami a birodalomban történt. Nemcsak harci cselekményeket rögzítettek papirusztekercseikre, hanem katalizmákról, földrengésekről szóló történeteket is megörökítettek. A mai napig nincs pontosan datálva az egyiptomi Ipuver-papirusz, amely mintha a Théra kitörésének jegyzőkönyve volna: „*Teljes a zűrzavar, iszonyatos a hangzavar. Kilenc napja nem lehet elhagyni a palotát, és még a közvetlen szomszédok arcát sem lehet látni. A városokra hatalmas áradat zúdult. Felső-Egyiptom elnéptelenedett. Vér, vér mindenütt. Betegség ütötte fel a fejét...*”¹⁸ Nem szerepel viszont a szövegben, hogy természeti katasztrófáról lenne szó. Valószínűleg belső politikai zavargásokat rögzítettek. Viszont láthattuk, hogy a bibliában a természeti katasztrófákra gyakran találunk utalásokat.¹⁹⁶

Egy másik feljegyzésből tudjuk, hogy Jahmesz fáraó, miután legyőzte a hükszósokat, nagyméretű palotát épített Kr. e. 1550 körül Avariszban. Az egyiptomi romokat Manfred Bietak tárta fel, aki meglepődve vette észre, hogy a falak között igen apró tajtékkő-morzsalék is előfordult. Az uralkodó szélirány, a régi leírások, az egyiptomi tíz csapás krónikái erősítették meg őt hitében, hogy a vulkanikus törmelék Kr. e. 1524 és 1479 között kerülhetett Avariszba.²⁰² Az ezer kilométerről ideke-

rült vulkanikus tajtékkő igen heves, az egész Földre kiható vulkáni tevékenységre utal. Évezredek múltán a szárazföldön már nehéz volna kimutatni a gyorsan lebomló hamut. A talajerózió és a Nílus évenkénti áradása minden bizonyítékot eltüntett. A tavaszi hamszin szelek hatalmas porviharokat okoztak. A hamszin név arabul ötvenet jelent, ugyanis március és május között mintegy ötven napon keresztül ismétlődnek, hosszabb-rövidebb időközökben a 2-3 napos hamszinrohak. Az ég ólomszürke lesz a kavargó homokfelhőktől, a hőmérséklet erősen emelkedik (gyakran 40 fok fölé), majd hirtelen leesik. A régészeti leletek szerint Théra kitörése is erre az évszakra esett. Elgondolni is borzasztó, hogy mekkora vihar kerekedett, amikor a hamszin fergetege összegződött a vulkán felől érkező légnyomáshullámmal és vulkanikus porral.¹⁹⁶

A Luxorban talált Jahmesz-feliratból az olvasható ki, hogy a thérai kitörés okozhatta azt a romboló erejű vihart, ami Egyiptomra tört. Bonyolítja a helyzetet, hogy a thérai kitörés időpontja még napjainkban sem teljesen tisztázott. A geológusok szerint a kitörés több fázisban zajlott le, de a vulkán működése nem tarthatott tovább néhány évtizednél. Hédervári ennél rövidebb kitörési periódust állapított meg.

Az esetek egy részében a minószi palotákat tűzvész pusztította el. Nyitott kérdés maradt ellenben, hogy ha nem földrengés okozta a tűzvészeket, akkor kik okozták a pusztítást? A minósziak ellenségei, az uralkodó réteg vagy a papok kasztjai ellen fellázadt krétaiak lehettek? Evans kiszámította, hogy a palota raktáraiban talált 400 hatalmas, díszes agyagkorsó összűrtartalma mintegy 75 ezer liter vagy ennél is lényegesen több olívaolaj lehetett, ami alaposan felülmúlja egy mégoly hatalmas palota szükségleteit, mint amilyen a knósszosi komplexum volt.⁸ Ezt a roppant mennyiséget közel negyvenezer olajfa termelte meg. A korsókban tárolt olívaolaj nagy részét eladásra készletezték.²⁹ A pusztító földrengéskor a belső helyiségeket megvilágító mécsesek a földre zuhanhattak és a raktárakból kifolyó olaj őrzítő tűzfolyammá egyesült, s

lángra kapott minden éghető anyag, ami a palotában volt.⁷² Egy-egy ilyen tűzvész morális hatása is hozzájárult ahhoz, hogy az ősi Thérával kapcsolatos eseményeket követő időkből a Krétára beözönlő akháj seregek ne ütközzenek számottevő ellenállásba.

A Peloponnészosz-félszigeten veszedelmes vetélytársai támadtak a minósziaknak: a mükénéiek. A thériai katasztrófa hozzásegítette az akháj hódítókat, hogy elfoglalják Krétát. A fiatalos és nyers mükénéi kultúra lassan átvette az egész égei világ feletti uralmat. A vallást, a művészetet és az írást a krétaiaktól tanulták, de haditechnikában felülmúlták őket. A mükénéiek fordulékonyabb, gyorsabb hajókat ácsoltak, a krétaiak viszont kitartottak a régebbi formájú, nehezebb hajóik mel-

lett. Figyelembe kell vennünk, hogy a mükénéi társadalom harciasabb volt, mint a krétai; civilizációjuk lényegében militarista jellegű volt.⁷² Némelyik település – a későbbi századokban – görög városállammá fejlődött, mint például Athén és Pülosz.¹⁶¹ Hajóikat hódítás céljára fejlesztették ki, míg a krétaiak főleg a kereskedelem fenntartásával voltak elfoglalva.

Az akhájok hajóikkal a vulkáni katasztrófa végső fázisában éppen a nyílt tengeren tartózkodtak, körülbelül 50 km-re lehettek a kitörő vulkántól. A legenda szerint a következőket mesélték: – *Szíviünkbe félelem költözött, mert a hold elfedte arcát, és gyászba borult a csillagtalán ég. Az égboltról ereszkedett ránk a fekete káosz. Nem tudtuk, a vízen vagyunk-e még, vagy Hádész, az alvilág felé sodródunk.* – Az akhájok közelről látták az eseményeket, és

Kréta partjait a hullámzó tenger folyamatosan rombolja
(Kréta, 2002, sz.)

közvetlen tanúi voltak a vulkáni hegy összeomlásának. E lenyűgöző és tragikus eseménynek a története rövidült le és maradt meg számunkra Talósz és az argonauták legendájában.¹²⁷

A cunami a nyílt tengeren veszélytelen, de ha a hajókat egy sziget partja mentén éri el, akkor falevélként kapja fel, és miközben szilánkokká zúzza, messze bedobja őket a szárazföldre. Így semmisülhetett meg Kréta északkeleti felén az egész minószi flotta.

Miután az amnisszoszi kikötőváros és a hozzá kapcsolódó fegyvertár elpusztult a Théra felől érkező cunami miatt, megszűnt a Kréta védelmét ellátó hajóhad szervezett utánpótlása. Az amnisszoszi katasztrófát túlélő hajósok számára nem maradhatott más megoldás, mint szétszéledve, egyenként keresni élelmet, kikötőt, társakat. Az is természetesnek tekinthető, hogy az egykori „flotta” más-más hajón lévő tagjai a tengeren bolyongva is megtalálták, és segítették egymást.

Évszázadok mozaikjait egymáshoz illesztve kialakul egy tudományosan még nem bizonyított feltevés: „a tengeri népek” magját a széthullott krétai hajóhad kalózkodáshoz szokott egységei alkották. Az éhező országokból kivándorló hajósok ehhez a jól épített hajókkal, fegyverekkel, tapasztalatokkal rendelkező maghoz kapcsolódva alakulhattak oly félelmetes „tengeri néppé”, amely képes volt megütközni más tengeri hajósokkal, legyőzni, kirabolni vagy beolvasztani őket. Az ilyen összetartó, egymásra támaszkodó tengeri erőről joggal írhatták az ókori írók III. Ramszesz szobrának alapzatára: „Egy nép sem tudott neki ellenállni Hattitól kezdve.”

A krétai kultúra önálló fejlődésének minden bizonnyal külső hódítás vagy természeti katasztrófa vetett véget Kr. e. 1450 körül. Ekkor foglalták el Krétát a Homérosz által akhájoknak nevezett peloponnészoszi görögök. A görög törzsek évszázadok óta kapcsolatban álltak a szigettel, megjelenésük nem járt megsemmisítő pusztulással. A kezdeti impulzus, amely útjára indította a mükénéi civilizációt, bizonyára a minósziaktól származott, de az ösztönzés hatástalan maradt volna, ha a kö-

zepső helladikus társadalom nem kész a befogadásra, nincs igénye az átalakulásra. Marinatosz elgondolása szerint a krétaiak és a thériaiak a Peloponnészosz nyugati részén fekvő Püloszba költöztek, amit az ott talált minószi nyomok is bizonyítanak.

A prehellén műveltség ekkor felvirágzó, a minószi időszakot felváltó szakaszát, a Kr. e. XIV–XV. századot legjelentősebb központjáról mükénéi koroknak nevezik. Tehát a fejlődés súlypontja ebben az időben eltolódott a görög Peloponnészosz félszigetre. A mükénéiek Krétáról hozták át a művészetet, még írásuk is a krétai írás göröggre alkalmazott változata volt. Csak annyit, és csak azt vették át, amit saját világukba be tudtak építeni, de valahogy az is nyersebbé, félelmet keltővé vált. Pontosan az maradt ki belőle, ami a krétai művészet kivételes értékét adja: a világra szívélyesen megnyíló, életörömet sugárzó, derűs közvetlenség.¹⁷⁵

A mükénéiek komoly eredményeket értek el az építészetben: gátat építettek Tirüsz védelmére, vízvezetékét Pülosz ellátására, csatornák és alagutak segítségével csapolták le a Kopasz-tavat, hogy a Glát körülvé területet termővé alakítsák. A mükénéi kor embere az időtlen fennmaradás képzetét társította a kőhöz, mint anyaghoz. Állandósága éppúgy megigézte, mint az egyiptomiakat vagy a megalitikus kultúrák népeit, s már-már vallásos áhítattal törekedett az erő kifejtés maximumát követelő gigászi méretű épületeket emelni.

A „tengeri népek” vándorlásuk alatt végigpusztították a Mediterráneumot. A kereskedelem megszűnt. Ugyanakkor a dórok a Balkán felől elárasztották a görög szárazföldet, előidézve ezzel a mükénéi királyság bukását Kr. e. 1200 körül. Amikor a Kr. e. XIII. század elején a harcászati dór törzsek benyomultak a Peloponnészoszra, nem volt erő, ami feltartóztassa őket. A mükénéi hatalom szinte egyik napról a másikra olyan nyomtalanul semmisült meg, hogy hajdani léte már néhány évszázad múlva, a görög fénykorban is alig volt több pusztá legendánál.¹⁷⁵ Ekkor kezdődött el a „sötét századok” korszaka, amelyet a települések elnép-

telenedése, a mükénéiek politikai és gazdasági rendszerének megszűnése, egyszóval a totális válság jellemzett. Az bizonyos, hogy mire 300 év múlva Görögország kiemelkedett e sötét korszakból, a dórok már otthon érezték magukat a Peloponnészoszon. Egészen a legutóbbi időkig tartotta magát a fenti elmélet, mely szerint a mükénéi civilizáció hanyatlását a beözönlő dórok pusztításai okozták. Ennek az elképzelésnek bizonyos elemeit néhány kutató még ma is elfogadja. Többen úgy vélik, hogy a mükénéi kultúra gyors pusztulását inkább belső káosz, lázadások, a palotagazdaság szétesése, az adminisztráció összeomlásának együttes hatása okozhatta.

A hagyományos elképzelések szerint a dór törzsek ellepték az Égeikum szigeteit, többek közt Rhodoszt, Thérát, Krétát: mindenütt megjelen-

tek a Földközi-tenger térségében. Épp azokat a déli területeket, Spártát és Krétát szállták meg, ahol a legnagyobb volt a pelaszg lakosság aránya. Saját vad törzsi szokásaikat és a régi mükénéi államrendet egyesítve alakították ki életüket. Új képzőművészeti kultúrát fejlesztettek ki, amely tisztán ornamentális és geometrikus dekorációra épült. Az eltérő görög nyelvjárással együtt új civilizációs elemként a halotthamvasztás szokását és a vasból készült fegyvereket hozták magukkal.

Mózer Ibolya *Európa gyökerei* című könyvében a következőket írja az akháj-dór inváziót követő átmeneti zűrzavarról, a sötét korszakról: „A sötétkor mintegy négy évszázadnyi pangást jelentett. A »sötét« jelzõt leginkább bizonytalan rekonstruálhatósága miatt érdemelte ki. Primer írásos emlékünk nincs, sőt magát az írást is »elfelejtették«

Kamari látképe a Mesza Vouno-hegyről
(Szantorini, 2004, sz.)

ez alatt a görögök. A csendes évszázadok után a Kr. e. VIII. században a görög szárazföldön szinte robbanásszerű fejlődés indult el.”¹⁴⁰

A minószi Kréta szentélyeivel és szent barlangjaival olyan mitológiai és vallási örökséget hagyott a görögökre, mely sokrétűséget, kifejezőképességet és szilárd pontot adott a későbbi Görögország törekvéseinek.¹⁹⁸ Egyedül a nagy minószi Bikaisten esett az új idők áldozatául. A mondák már nem győztesnek emlegették, hanem bikafejű szörnyetegként, amely embert eszik, és a labirintusban tanyázik.⁷²

Lányom gyermekkori rajza a Théra-vulkán kitöréséről.
Címe: Az emberek lelke felszáll az égbe
(Maglód, MK, 1992, szt)

A tektonikus kéregmozgás következtében Kréta északi felén – a part mentén – paloták süllyedtek a tengerbe
(Mochlosz-sziget, 2006, sz.)